

Jana Balažič

Panonska hiša – preplet preteklosti in sodobnosti

V sklopu 32. dnevov evropske kulturne dediščine in 10. tedna kulturne dediščine je bila v PIŠK Murska Sobota, v mesecu oktobru 2022, postavljena razstava z naslovom Panonska hiša – preplet preteklosti in sodobnosti.

Namen razstave je bil prikazati posebnosti v sami gradnji cimpranih hiš ter materiale, s katerimi so hiše gradili.

Dnevi evropske kulturne dediščine – EUROPEAN HERITAGE DAYS – so skupna akcija številnih evropskih držav pod okriljem Sveta Evrope in Evropske komisije. Slovenija je bila leta 1991 skupaj s še nekaterimi drugimi evropskimi državami med državami ustanoviteljicami – pobudnicami prireditve DEKD. Dnevi evropske kulturne dediščine so množica dogodkov, primerov dobrih praks, skupnih akcij, ki nas opominjajo na pomen skupnostnega varovanja in skupne skrbi za dediščino, hkrati pa nas združujejo na podlagi dediščinskih vrednot.

V letu 2022 je bila skupna tema držav, ki sodelujejo v projektu Dneva evropske kulturne dediščine (Vz)trajnostna dediščina. Vsako leto znova prireditelji izberejo raznovrstne teme, s katerimi skušajo domači javnosti, Evropejcem in svetu predstaviti kulturno dediščino Evrope. PIŠK Murska Sobota v projektu sodeluje od leta 2015.

V letu 2022 smo se v PIŠK Murska Sobota odločili, da bomo pod temo (vz)trajnostna dediš-

čina predstavili panonsko hišo – cimpračo, saj se takšen način bivanja vse bolj vrača v naša življenja. To se kaže predvsem v izbiri gradbenih materialov. Cimprane hiše so gradili iz avtohtonih materialov, to so les, ilovica in slama. Ti materiali so bili na dosegu roke ljudem, ki so prebivali v panonskem prostoru – panonski nižini. V ta prostor sicer ne spada le del Slovenije, temveč tudi deli naslednjih držav: Avstrije, Madžarske, Hrvaške, Srbije, Bosne in Hercegovine, Češke, Slovaške, Ukrajine, Romunije. Panonska nižina pa je bila od nekdaj bogata z lesom, ilovico in slamo.

Panonske hiše in vasi so bile večinoma grajene ob glavnih prometnih poteh, kot to lepo opisuje Anton Trstenjak v svojem delu Slovenci na Ogrskem, kjer piše: *»Ob dolgi, še precej zložni cesti, katera drži iz Dobrovnika v Bogojino, Martijance in Soboto, torej ravno v vznožju prekmurskih hribčkov, vrste se vasi: Filovci, Bogojina, Tešanovci, Moravci. To so podolgovate vasi, podobne so si kakor jajce jajcu. Hišica je tik hišice ob obeh straneh ceste, vsaka je obrnjena s »čelom« na cesto, a za hišico raso sadna drevesa, a dalje se razprostira polje. Le nizek plot je med hišicami. Ob koncu vasi stoji cerkvena. Lepših podolgovatih vasi si človek res ne more misliti. Tudi pred hišicami ob robu ceste razprostira se dolg plot kakor je dolga vas, tako da s ceste ne moreš drugače v hišo, kakor skozi uhod na »trnac« ali skozi leso ali preko prélaža ...*

Pred hišami so malone povsod brajde. In Slovenci se radi pečajo z bučelarstvom; vsak gospodar ima pred hišo roje ...«

Iz odlomka je med drugim moč razbrati, kako je izgledalo samo dvorišče cimpranih hiš in tudi to, da so se naši predniki, živeči na tem območju, zvečine preživljali s poljedelstvom, vinogradništvom in čebelarstvom.

Sama cimprača je bila zgrajena na svojsvtven način. Hiše so bile majhne; širina hiš je bila največ 4 metre, dolžina pa ni presegala 13 metrov.

POSTAVITEV PROSTOROV

Pri vstopu v hišo je bila na desni strani izba. IŽA je bila glavni prostor hiše. V stenah so bila okna, najmanj tri. Na dvoriščno stran sta gledali eno ali dve okni, in če je bila zadnja stena ob cesti, je tudi tam bilo eno okno.

Strop je bil lesen. V starih cimpračah so vzbujali pozornost prečni tramovi z vrezano letnico gradnje hiše in inicialkami gospodarja. Strop s tramovi ni bil nikoli ometan.

Ponos prednje iže je bila kalna peč, ki je stala za vrati v kotu ob kuhinjski steni. Ob peči je bila gospodarjeva postelja, ob steni pa debele klopi. V cimprah so bili tu in tam še sklednjeki, žličnjeki, grablice; v starih zidinah je pogostokrat bil vgrajen omárek ali okenček za dokumente.

Kuhinja je bila osrednji prostor hiše. Nastala je iz veže. V njih so bile glinasta peč in ognjišče obenem, za gretje sobe pa je bila v sobi posebna kalna peč. V peči in pred njo so pekli in kuhali, zato so bile stene črne od dima. Luknja za dim je bila narejena le med dvema oknom.

Ker ognjišče ni zavzemalo večjega prostora, so del kuhinje oddelili v preklit, ki je postal prometno vozlišče v hiši. Iz njega so vodila vrata v prednjo ižo, po stopnicah ali lestvi na podstrešje, nadalje v klet ali zadnjo ižo, pogosto še v pivnico ali podzemno klet. Tla so bila iz gline. (Etnografija Pomurja, 1967)

Poznani so bili štirje tipi prekmurskega doma:

1. Dom stoji v ravni črti, je stegnjjen

Vsi prostori so pod isto streho. Poleg kamre je najprej hlev, potem gümlo, sledi lev za zrnje, izmed gospodarskih prostorov je samo hlev v sestavu stanovanjske hiše, ostali objekti stojijo zase.

2. Hram na vogel, zatočen

Gospodarski prostori so pravokotno na stanovanjske prostore. V prehodu med obema traktoma je pojata, ki veže oba dela. Gospodarski trakt hrama tvori s stanovanjskim bolj ali manj oster kot.

3. Gospodarska poslopja stojijo zase

V podaljšku stanovanjskega dela je v presledku majhna stavba, v kateri sta shramba in gümlo. Nasproti stanovanjske hiše so prostori za zrnje, lev, gnojišče in uta. Gospodarski prostori stojijo tudi pri domu na ogel samostojno.

4. Hram stoji v ključu

Med obema krakoma je dvorišče, ki je od ceste ograjeno s plotom. Ob plotu običajno stoji kurčnjak. Pri takem domu je navadno v levem kraku iža s preklitom in künjo, na nasprotnem koncu dvorišča je kolarnica, v podolžnem traktu pa ostali gospodarski prostori. Posebnost cimprač se je kazala tudi v postavitvi prostorov.

V Prekmurju sta bila poznana dva tipa gradnje kmečkih hiš; to sta:

- butana in
- cimprana hiša.

Prva je bila izdelana tako, da je bila ilovica nabita med lesen opaž, pri drugi pa je bila konstrukcija iz tesarsko obdelanih brun obložena z glino, v katero je bila primešana slama. Zunanji, spodnji del sten je bil zaščiten s sivo barvo iz pepela, preostali del pa z apnenim beležem. Za oba tipa hiš je bila značilna pritlična gradnja. Svoje domove so Prekmurci pokrivali s slamo. To so počeli na dva načina. Starejše je pokrivanje s šopami. Ržene snope, namenjene za pokrivanje, so:

- zmlatili s cepci,
- slamo prečesali z grabljami,
- jo povezali v ritonje ali ritvinje in
- jih zložili na podstin ob zadnji steni.

Ko jih drugo delo ni priganjalo, so se lotili pokrivanja. Iz ritvin so naredili šope, ki so jih navlažili in jih podajali pokrivaču na strehi. Ta je položil prvo šopo na lato, del slame zasukal v povreslo in šopo zvezal na lato.

Drugo šopo je zvezal k prvi, obe s povreslom povezal in slednjo pritrldil tudi k lati. Ko je dokončal prvo vrsto, je polagal drugi red, ki je segal daleč na prvega. Na taki strehi je klasje obrnjeno navzdol. Polagoma pa je pri slamnatih strehah prevladalo pokrivanje na »špric«. Pri tem načinu je pokrivač šope razvezal in slamo na debelo razgrnil na late. Z dolgimi šibami ali raglami, ki jih je z vrbovimi gožvicami privezal na late, je slamo pritrldil na ostrešje. Ko je privezal zadnjo raglo k zadnji lati, je moral pokriti luknjo ob gožvici, da ne bi streha natekala.

Pokril jo je z vetrnico, ki jo je pritrldil k ragli, ne pa tudi k lati. Rep vetrnice je na drugi strani slemena upognil med dve vetrnici in ga s šprico pritrldil k strehi. Vetrnice so sestavljale lep venec in z njim se je streha končala. Med gradbenimi materiali so danes vedno bolj priljubljeni naravni in okolju prijazni materiali.

SLAMA

Slama se za gradnjo uporablja že na stotine let. Značilnosti slamnate gradnje so naslednje:

- je okolju prijazna, saj uporablja obnovljive, lahko dostopne lokalne materiale, ki ne oddajajo strupenih snovi v ozračje; je energetska učinkovita, kajti bale slame nudijo odlično izolacijo (tako toplotno kot zvočno);
- slama je material, ki diha, kar omogoča naravno zračenje;
- zmanjšuje uporabo drugih izolacijskih materialov, ki so lahko zdravju škodljivi;
- že pri njeni izgradnji se porabi 10-krat manj energije, kot pri konvencionalni gradnji;
- proizvodnja slame je obenem ekološko prijazna, energijsko varčna, ni odpadkov, zato se lahko uporabi v celoti.

ILOVICA

Ilovica velja za prvi material, ki ga je človek lahko oblikoval. Kot gradbeni material ima številne pozitivne lastnosti, od ekoloških, trajnostnih do tistih, ki so ugodne za zdravje stanovalcev, saj je:

- zelo hidrofobna (ima visoko sposobnost uravnavanja vlage v prostoru), nase veže

prekomerno vlago iz zraka ali obratno, ko se zrak v prostoru izsuši, v prostor oddaja vlago;

- ustvarja prijetno mikroklimo;
- je toplotni in zvočni izolator in ne povzroča nobenih zdravju škodljivih emisij, prav nasprotno, iz zraka celo absorbira škodljive snovi in neprijetne vonjave;
- ilovica tudi preprečuje nastajanje plesni in ne vsebuje nobenih kemičnih dodatkov oz. konzervansov.

Ilovnati omet je idealen za sodobne sisteme stenskega gretja, saj je temperaturni prevodnik. Ima dobro akumulacijo toplote, saj do določene mere zadržuje temperaturo ter jo seva nazaj v prostor. Tako ustvarja naravno toploto in občutek udobja v prostoru. Hkrati pa ilovnati ometi ne povzročajo alergij, saj struktura sama celo uničuje alergene.

Pomembna lastnost gline je absorpcija ali vpojna moč. Zaradi svoje vpojne moči lahko glina vsrka določene radioaktivne elemente in s tem čisti okolje v naši neposredni bližini. Deluje protivnetno in antiseptično. Ima veliko absorpcijsko, antiseptično in terapevtsko moč. Ilovnati omet ščiti pred električnim sevanjem, ki ga oddajajo električni aparati v prostoru. Atmosfera v objektu iz gline je izjemno ugodna in zdrava.

LES

Naši predniki so natančno vedeli, kdaj je treba sekati, da bo les zdrav in bo kljuboval vremenskim vplivom. Še danes najdemo vrsto lese- nih zgradb, ki brez sodobnih kemičnih zaščitnih sredstev stojijo že stoletja in dlje.

Les sekamo pozno jeseni, pozimi ali zgodaj spomladi, ko se po njem ne pretakajo življenjski sokovi. Drevesa moramo posekati v pravi luni. V času, ko ni vegetacije med polno luno in mlajem – v stari luni. Les, ki ga uporabimo za utrjevanje terena (piloti), pa sekamo spomladi in poleti med mlajem in polno luno. Les ima takrat največ svoje vlage in ko ga vgradimo, vanje ne more prodreti tekočina. Tako se zaščiti pred trohnenjem.

Zdravilne lastnosti lesa so naslednje:

- velja za naravno in najbolj zdravo gradivo, ki ugodno vpliva na človeka;
- zelo dobro vpliva na ugodje v prostoru;
- ima relativno majhno toplotno prevodnost, zato pri gradnji ne prihaja do problematičnih toplotnih mostov;
- na otip je topel, odvod toplote je majhen;
- akumulirano toploto zadržuje, kar vpliva na temperaturo površine;
- neobdelan les absorbira vlago iz zraka in absorbira škodljive pline v zraku.

Lesne zidne obloge in stropi delujejo kot »tretja koža« in omogočajo dihanje, torej nepretrgano naravno zamenjavo zraka v prostorih. V leseni hiši je zrak obogaten z majhnimi ioni, ki razelektrijo škodljive in agresivne velike ione iz prahu in bakterij in tako očistijo zrak. Les je primeren za učinkovito zaščito pred zdravstvenimi okvarami zaradi radioaktivnega sevanja.

V zadnjih letih se ozaveščenost o pomenu narave in naravnega stopnjuje. Prebivalstvo znova daje pomen estetiki, praktičnosti in zdravju ter ekologiji. Sodobna naravna gradnja nadaljuje razvoj tradicionalne naravne gradnje, v kateri prebiva človeštvo že od svojih začetkov.

Zakaj naravna gradnja?

- Ljudje smo naravna bitja in najbolje se počutimo v naravi.
- Narava nam nudi vse, kar potrebujemo za življenje. Hiša naj človeka z naravo povezuje in ne ločuje.
- Naravna gradnja nudi človeku celostno gledano najboljše, najprijetnejše in najbolj zdravo bivalno okolje.
- Zasleduje cilje, kako z najmanj truda, materialov, časa, dela in posegov v naravo ponuditi človeku celostno gledano najboljše možno bivalno okolje. Kjerkoli na svetu smo, si lahko iz lokalnih materialov zgradimo optimalno bivališče. V krajih z žitnimi polji se uporablja slama. V Sloveniji imamo izobilje lesa, slame, ilovice in kamna.

Stavbe, narejene na način naravne gradnje, se pravno in zakonsko tretira kot vse ostale stavbe. Objekti imajo pridobljeno gradbeno in uporabno dovoljenje, vgrajeni materiali in sistemi gradnje so certificirani in testirani. Zagotovljena je zdravstvena, požarna in potresna varnost.

Danes težko najdemo popolnoma ohranjeno hišo, takšno, ki obstaja v svoji prvotni podobi. To pa ne pomeni, da teh hiš ni. Vedno pogosteje srečujemo tudi primere čudovitih rekonstrukcij starih butanih in zidanih hiš, vse več pa je tudi novogradenj z vmesnimi citati tradicionalnega. Nekateri v tem vidijo proces postopnega vračanja k človeku prijazni arhitekturi.

Ljudska arhitektura panonskih hiš je del lastne kulture Prekmurcev in smo z njo genetsko povezani. Priča o gmotnem, družbenem in duhovnem prizadevanju človeka v določenih ča-

sovskih obdobjih. Danes je dediščina lahko še vedno del našega življenja (v sodobni obliki). Ne smemo je razumeti le kot oblike preteklosti, ampak predvsem kot obliko sedanjosti in sodobnosti z razsežnostjo zgodovine.

Magdina hiša v Filovcih

Novodobna cimprača v Moravskih Toplicah

Maketa cimprače z razstave